

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

23

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa
Kraków 2005

Kolegium Wydawnicze Muzeum Historycznego Miasta Krakowa /

Editorial Board of the Historical Museum of the City of Krakow:

Michał Niezabitowski (przewodniczący / President)

Elżbieta Firlet

Ewa Gaczoł

Grażyna Lichończak-Nurek

Wacław Passowicz

Stanisław Piwowarski

Jacek Salwiński

Maria Zientara

Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa /

Krzysztofory. Scientific Bulletin of the Historical Museum of the City of Krakow

Redaktor / Editor:

Anna Biedrzycka

Współpraca redakcyjna / co-editor:

Monika Burzyńska

Projekt graficzny / Graphic Design:

Monika Wojtaszek-Dziadusz

Ilustracje / Illustrations:

Ł. Biały, J. Bober, A. Drozdowski, S. Dryja, J. Firlet, P. Guzik, H. Hermanowicz, I. Krieger,

J. Korzeniowski, R. Korzeniowski, B. Kostuch, J. Kozina, F. Mielczarek, F. Nowicki,

U. Oettingen, B. Ostafin, A. Piwowarczyk, W. Plewiński, B. Siklucka, M. Studnicki,

P. Tomczyk, E. Witecki, E. Zaitz

Konsultacja językowa streszczeń na język angielski / Language consultation of summaries into English:

Piotr Mierzwa

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting:

„AKNET” Krzysztof Kogut, www.aknet.biz.pl

Druk / Printing:

DjaF

Wydawca / Publisher:

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa / The Historical Museum of the City of Krakow

Rynek Główny 35

31-011 Kraków

tel. 012-619-23-00

www.mhk.pl

e-mail: dyrekcja@mhk.pl

© Copyright by Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2005

ISSN 0137-3129

Hortus conclusus królewskich ogrodów na Wawelu

*Był tam, tuż przy murze wieży
Ogród wspaniały, a w jego rogach
Ogród pełen ziół zielonych,
Otoczony płotkami z długich, małych desek:
Całe zaś miejsce było gęsto obsadzone drzewami,
Otoczone żywopłotami z głogu
By nikt, choćby przechodził w pobliżu,
Nie mógł dostrzec tego, kto się tam znajdował.*

Jakub I Stuart¹

Rekompozycja ogrodu²

We wrześniu 2005 roku nastąpiło uroczyste otwarcie nowej trasy turystycznej na Wawelu, usytuowanej przy wschodnim skrzydle pałacu. Licznie przybyli dziennikarze oraz pierwsi zwiedzający z ciekawością i pewnym zdumieniem przyglądali się docelowemu punktowi tej trasy – odtworzonej części dawnych, XVI-wiecznych ogrodów królewskich³. Stosunkowo niewielka, tarasowa enklawa (około 200 m kw.) przy zamkowej elewacji w niewielkim stopniu przystaje do współczesnego rozumienia pojęcia ogrodu. A przecież etymologia wyrażenia, w wielu językach zresztą, nawiązuje do miejsca starannie ogrodzonego, objętego murami – i tak właśnie wygląda odtworzony ogród wawelski, *hortus conclusus*⁴.

Otoczony elementami architektury, jest właściwie całkowicie niewidoczny od strony drogi u stóp pałacu. Ogrodowy taras ogranicza od północy ściana średniowiecznej wieży mieszkalnej, tzw. Duńskiej, od południa – trójkatny występ pogrążonej w skrzydle pałacu baszty Jordanki, z odcinkiem odbudowanego muru obronnego. Taras zamyka od wschodu ceglany mur oporowy, poza którym teren obniża się do poziomu zrekonstruowanej obecnie drogi fortecznej

Dwa wejścia z kamiennymi stopniami wprowadzają do wydłużonego wnętrza, wyłożonego czerwoną cegłą, z kilkoma kwadratowymi rabatami na początku. Dopiero w głębi ogrodu pojawia się kratownica chodników, otaczających prostokątne rabaty ziemne ujęte w drewniane skrzynie. Ten szachownicowy układ oddziela od wieży Duńskiej trawiasta „łąka”, z dostawionym do muru efektownym tre-

Widok ogrodu od północy, fot. J. Firlet

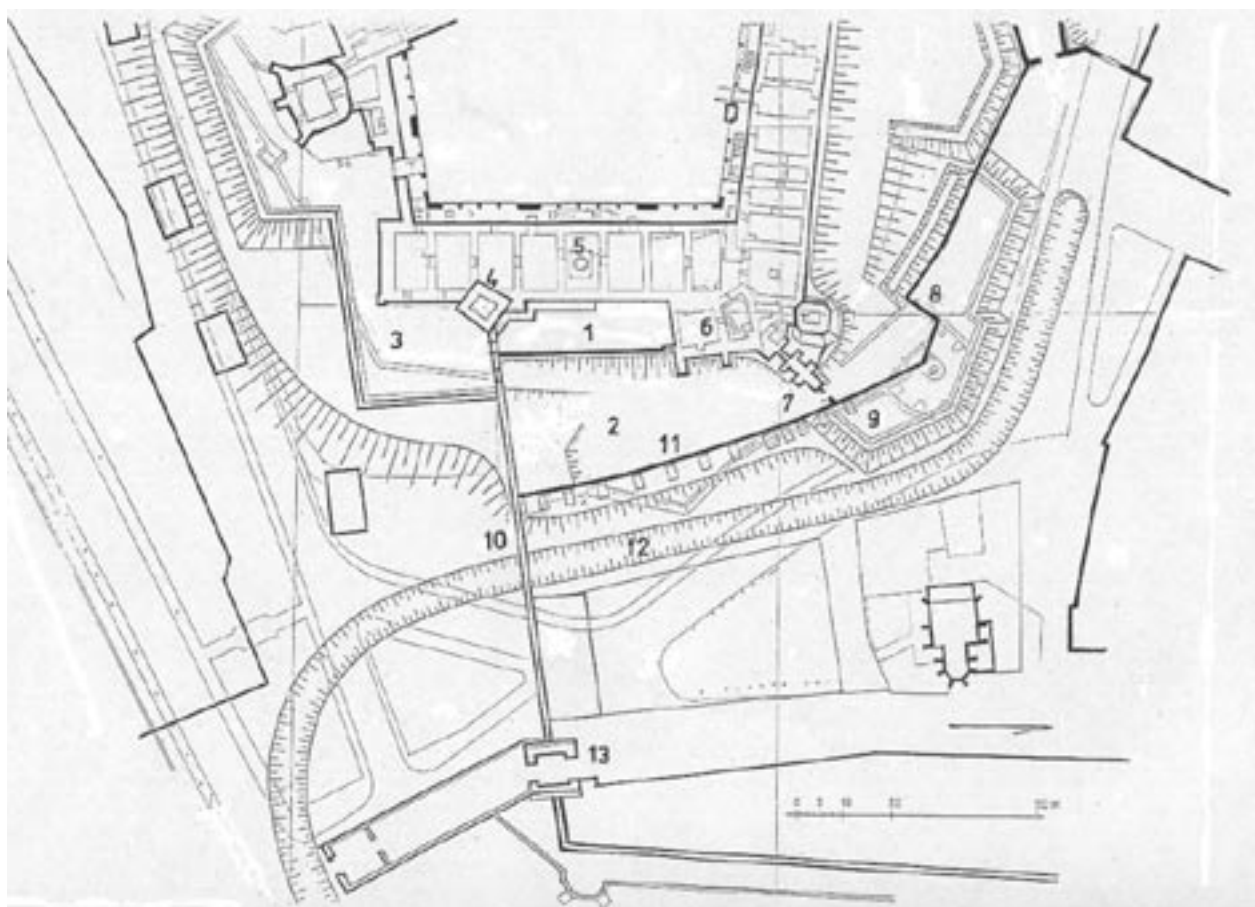
¹ Cytat za: P. Hobhouse, *Historia ogrodów*, Warszawa 2005, s. 106.

² *Rekompozycja zabytkowego ogrodu* – odtworzenie utraconych elementów zabytku w kształcie prawdopodobnym dla konkretnego obiektu (M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 214).

³ Rekonstrukcję opracował zespół: K. Żółciak, A. Zachariasz, J. Żółciak, konsultacja M. Szafrńska.

⁴ *Hortus conclusus* – typ ogrodu charakterystyczny głównie dla średniowiecza, przylegał do budynku z jednej strony, z pozostałych stron otoczony ogrodzeniem lub murami (M. Siewniak, A. Mitkowska, op. cit., s. 96, 165, 166).

⁵ *Trejaż* – konstrukcja kratowa z drewna do rozpinania pnączy (M. Siewniak, A. Mitkowska, op. cit., s. 263).

Plan sytuacyjny wschodniej części Wawelu, XVII w. (wg S. Walczego i J. Gwizdałówny):

1. górny taras ogrodów; 2. dolny taras ogrodów; 3. ogród na południe od Jordanki; 4. baszta Jordanka; 5. studnia w piwnicy; 6. wieża Duńska; 7. Kurza Stopka; 10. mur obronny; 11. mur z XVI wieku; 12. koryto Rudawki; 13. brama Grodzka

liażem⁵. W partii południowej, odgródzonej stylizowaną barierką drewnianą, część tarasu zajmuje zrekonstruowany, ozdobny ganek ze schodami – pierwotne połączenie pałacu z ogrodami. Tu zostały ustawione masywne, kamienne ławy. Optyczna przewaga ceglanej posadzki jest rekompensowana dość obfitym nasadzeniem efektownych roślin, głównie bukszpanów oraz ziół i kwiatów: barwinka, bazylii, kocimiętki, majeranku, ruty, lawendy, goździków, konwalii, nagietków, malw. W pobliżu treliaża pojawiają się jeszcze francuskie róże, bluszcz i winorośl.

Rekompozycja została wykonana po zasypaniu oryginalnych relikwów około półmetrową warstwą humusu.

Badania archeologiczne i historyczne

Czy ta wystylizowana rekonstrukcja ogrodu jest w dostatecznym stopniu potwierdzona wymową źródeł historycznych? Na to pytanie wydają się głównie odpowiadać wyniki

kilkusetapowych badań archeologicznych nad kompleksem ogrodowym⁶. Podjęty przez Zamek Królewski na Wawelu program rewitalizacji terenu przed wschodnią elewacją pałacu poprzedziły nadzory wykopów instalacyjnych (1986)⁷ na górnym tarasie, znacznie przekształconym w XIX wieku i w okresie okupacji niemieckiej. Odślonięto wtedy część lica renesansowego muru oporowego tarasu, rozpoznano układ nawarstwień (z kamiennym brukiem) nad nasypem wału obronnego XIII-wiecznego.

Dalsze badania, od 1999 roku, nastąpiły po usunięciu XIX- oraz XX-wiecznych gruzowych nasypów, przysłaniających dolne części: elewacji pałacu, ściany wieży Duńskiej i lica muru oporowego. W roku 2000 badano wspomniane mury, a także relikty dwufazowej konstrukcji ganku zejścia do ogrodów. Tutaj odślonięto XVII-wieczne wejście (zamurowane) do pałacowej piwnicy ze studnią, a także wyloty dwu kanałów kłoczących pałacu. Równocześnie odbywały się sondáže wzdłuż muru oporowego, gdzie po raz pierwszy pojawiły się fragmenty poziomu z cegieł „palcówek”. Dalsze badania archeologiczne (2001), w centralnej partii tarasu, wyjaśniły charakter tajemniczej „posadzki” – ujawniono regularny układ ceglanych chodników i ziemnych kwater ogrodu XVI-wiecznego. Kolejny etap to sondáže i badania dolnego tarasu ogrodów, obecnie kontynuowane. Dopiero w roku 2003 podjęto następne rozpoznania przed elewacją pałacu, odsłaniając pozostałą, północną część ścieżek ceglanych. Kończyły się w pobliżu odkrytego odcinka fundamentu pierwszej fazy (XIV wiek) wieży Duńskiej. Od południa ceglana konstrukcję niszczył wspomniany wyżej bruk kamienny.

⁶ Badania Z. Pianowskiego i autora.

⁷ Nadzór archeologiczny prowadził S. Kozieł.

Rekompozycja na górnym tarasie (widok z wieży Duńskiej), fot. J. Firlet

Tak więc uzyskano poważny zasób źródeł archeologicznych dotyczących lokalizacji ogrodu na górnym tarasie. Natomiast studiami nad zespołem ogrodów renesansowych zajęła się Jadwiga Gwizdałówna, wykorzystując zachowane źródła historyczne⁸. Według ustaleń autorki w oparciu o rachunki budowy zamku, *hortus sub turri Jordanka* powstał w 1541 roku, przy elewacji pałacu. Tego samego terenu dotyczy również zapis [...] *hortuli ante fontem castris erecti* [...], gdyż w tymże roku modernizowano studnię zamkową w piwnicy pod Schodami Poselskimi. Z rachunków królewskich dowiadujemy się, iż właśnie w 1541 roku zaczęły się spore wydatki na budowę ogrodu *sub Jordanka*. Przywieziono wiele wozów czarnoziemiu (*terra nigra*) z Czarnej Wsi, następnie wykonywano prace *ad structuram* ogrodu przeznaczonego dla roślin (ziół?). Przy konstruowaniu podłoża zatrudnieni byli murarze, którzy ogród ceglami *posadzali* (jeszcze w 1543 roku notowano zakup 7000 sztuk cegieł do ogrodów). Dalsze prace polegały na wykonaniu przez cieśli drewnianych skrzynek z przeznaczeniem dla ogrodu przy Jordance. Rachunki dokumentowały także budowanie drewnianej altany (*tentorium*) oraz ustawianie czterech ławek⁹.

Przedstawione wyżej prace konstrukcyjne *in ortulo superiori* podlegały na pewno nadzorowi doświadczanego ogrodnika, być może wymienionego w rachunkach w 1541 roku *Laurentiusa hortulano*¹⁰. Natomiast nad rozplanowaniem ozdobnego ogrodu czuwała zapewne królowa Bona (panowała w latach 1518–1557), przeszczepiając włoskie kompozycje na grunt krakowski. Ogród królowej wzmiankowany jest w kontekście prac prowadzonych w ogrodzie Zygmunta Starego (1467–1548) w 1542 roku, sytuowanego w dolnej partii wzgórza, przy łaźni królewskiej¹¹.

Zrekonstruowany hortus conclusus (widok z ganku), fot. J. Firlet

Ogród królewski przed elewacją pałacu (*sub turri Jordanka*) mógł powstać dopiero po usunięciu zniszczeń spowodowanych wielkim pożarem (w 1536 roku) nowo zbudowanego skrzydła wschodniego¹². Wykonana na przełomie lat 1536 i 1537 najstarsza, rysowana z natury panorama Krakowa, ukazuje jedynie trawiasty stok poniżej uszkodzonego pożarem pałacu¹³.

Zrekonstruowany w 2000 roku ganek ze schodami do ogrodów notowany jest w rachunkach budowy pałacu oraz opisywany w późniejszych rewizjach zamkowych. Już w 1540 roku płacono za kamienne, oporęczowane schody z tralkami przy elewacji. Tędy, przez ozdobne drzwi w murze tarasu, biegła droga do łaźni w Ogrodach¹⁴. Trasa królewska, łącznie z gankiem, została znacznie zmodernizowana w 1547 roku, przy zastosowaniu ozdobnych elementów architektonicznych. Być może wykonano wtedy pod gankiem połączenie piwnicy studziennej z górnym tarasem, ale obecność tego wyjścia notuje dopiero lustracja z 1709 roku¹⁵.

W ogrodach królewskich uprawiano przede wszystkim rośliny ziołowe, jak wynika z XVI-wiecznych rachunków.

⁸ J. Gwizdałówna, *Zieleń wzgórz wawelskiego. Przemiany dziejowe*. cz. I, *Gród i zamek obronny (IX–XVIII w.)*, [w:] *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, t. 27, 1995, s. 21–33; eadem, *Ogrody królewskie na Wawelu*, [w:] *Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, Warszawa, 10–11 maja 2001*, Warszawa 2001, s. 61–85.

⁹ A. Chmiel (wyd.), *Wawel*, t. II *Materiały archiwalne do budowy zamku*, *Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, t. V, Kraków 1913, s. 260, 263, 265, 270, 272, 289, 313.

¹⁰ Ibidem, s. 272; warto dodać, iż na dworze Zygmunta Augusta pracowało dwóch ogrodników – Włochów: Siphandus Loisius z Bari (lata 1549–1551) i Jan z Włoch, zmarły w 1548 roku (W. Tygielski, *Włosi w Polsce XVI–XVII wieku*, Warszawa 2005, s. 124, przyp. 323).

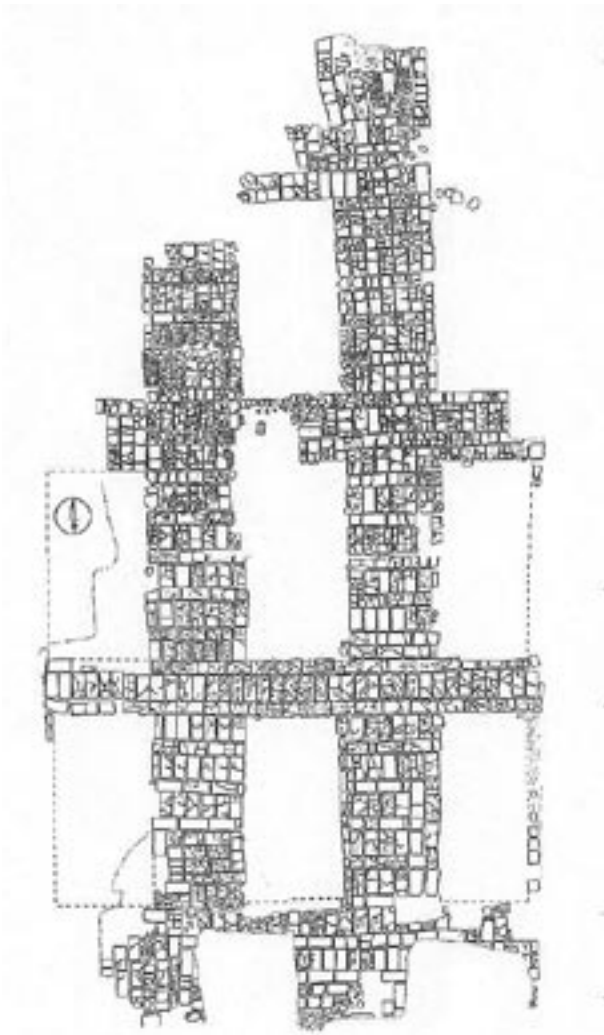
¹¹ A. Chmiel, op. cit., s. 296.

¹² A. Franaszek, *Budowle gotyckie zamku królewskiego na Wawelu na tle dziejów w czasach nowożytnych*, „Biblioteka Wawelska”, t. 6, wyd. II, 1998, s. 56.

¹³ E. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, Kraków 1998, s. 17.

¹⁴ A. Chmiel, op. cit., s. 236.

¹⁵ Ibidem, s. 373, 585–586.

Rzut poziomy odkrytych chodników ceglanych, rys. K. Musiał, J. Lasek, A. Billik

W pierwszej kolejności na liście zakupów pojawia się marzanka, następnie majeranek i bazylija a także rozmaryn. W późniejszych źródłach wymieniono drzewa owocowe, w tym orzech włoski¹⁶. Wiadomo, że włoskie ogrody tego okresu były podzielone na kwatery żywopłotami z drzew owocowych (morele, pigwy, granaty), drzewa cytrusowe tworzyły szpalery przy ścianach lub były uprawiane w donicach. Wnętrza kwater zapełniały ozdobne rośliny kwiatowe, często importowane dla tworzenia efektownych kolekcji¹⁷.

W trakcie badań archeologicznych tylko w niewielkim stopniu poznano nawarstwienia bezpośrednio pod ceglаныmi chodnikami – w obrębie kwater ziemnych zostały pobrane próbki humusu do rozpoznania paleobotanicznych. Także odcinkowo zbadano warstwy przy murze oporowym. W południowej części tarasu najniższą sekwencję stanowiły nawarstwienia wału obronnego z 2 połowy XIII wieku, o miąższości dochodzącej do 2,5 m. Gliniasty nasyp niewątpliwie stanowił stabilną podstawę dla późniejszego ta-

rasu, utworzonego z nawarstwień gruzowo-humusowych, zwieńczonych znaną z rachunków królewskich warstwą czarnoziemiu. Z obrębu tej sekwencji nawarstwień został wyprowadzony stromo nachylony wkop budowlany na mur oporowy tarasu. Wypełnisko tego wkopu zawierało, oprócz fragmentów ceramiki, także istotny datownik – 1 grosz Zygmunta Starego wybity w 1530 roku. Tak więc budowa muru bezpośrednio wyprzedzała akcję kładzenia w roku 1541 ceglanych chodników.

Technika budowy ogrodu

Odsłonięto regularną siatkę chodników, przebiegających po osiach północ – południe i wschód – zachód, krzyżujących się ze sobą pod kątem zbliżonym do prostego. Były to pozostałości trzech ścieżek „podłużnych” (po osi półn. – półd.) oraz czterech „poprzecznych” (po osi wsch. – zach.), ponadto przy elewacji pałacu stwierdzono niki ślady kolejnej, czwartej ścieżki „podłużnej”. Układ chodników tworzy doskonale czytelną kompozycję, w postaci kratownicy ciągów pieszych otaczających ziemne kwatery o bardzo zbliżonych do siebie wymiarach 2,20 x 1,10-1,15 m, przy czym dłuższe osie rabat są równoległe do elewacji pałacu. Wykopaliskowo stwierdzono dziewięć kwater ziemnych (w tym dwie znacznie uszkodzone wkopami) oraz narożnik dziesiątej kwatery w północnej partii układu. Rabaty tworzyły trzy regularne pasy, obramowane ścieżkami przy murze oporowym i elewacji pałacu, rozdzielone dwoma szerszymi chodnikami, po osi półn. – poł. oraz dwoma węższymi poprzecznymi (wsch. – zach.). W partii południowej układu ścieżka poprzeczna, założona na osi skrzydła pałacu, była wyraźnie szersza od pozostałych; tu stwierdzono także niki fragmenty podmurówki ceglanej, może związanej z niezachowanym obiektem ogrodowym.

Chodniki „podłużne” miały szerokość od 1,05 do około 1,5 m, natomiast „poprzeczne” – od 0,60 do około 0,85 m (oraz ponad 1,20 m wspomniana wyżej ścieżka południowa). Ich podstawowy materiał budowlany stanowiła cegła „palcówka” o dość zróżnicowanych wymiarach – największe egzemplarze miały po 30–32 x 12–15 cm, mniejsze 28 x 12–14 cm zaś najmniejsze – 25 x 14–16 cm. Kładzione były na płask, zaś wyjątkowo, głównie przy krawędzi chodników, na sztorc, na wyrównanej powierzchni humusu ogrodowego. Zastosowano także cienką podlewkę zaprawy budowlanej, tą samą zaprawą zalano spoiny między cegłami. Układ cegieł w chodnikach tworzył charakterystyczną kompozycję sąsiadujących ze sobą pojedynczych pasów cegieł, układanych na przemian prostopadle do siebie, po osiach wschód – zachód i północ – południe.

Kompozycja ta łączyła się dość dobrze na skrzyżowaniach ścieżek, wystąpiły jednak pewne nieprawidłowości, szczególnie w południowej części zachowanego układu. Niektóre krawędzie chodników zostały uzupełnione pasmami mniejszych fragmentów cegieł. W momencie odkrywania poszczególnych partii ścieżek stwierdzono na ogół zły stan zachowania cegieł, które, w zdecydowanej większości, były spękane lub całkowicie rozkruszone. Proces destrukcji rozpoczął się zapewne już w trakcie użytkowania założenia ogrodowego, a następnie po zasypaniu chodników.

¹⁶ Ibidem, s. 339, 442, 457.

¹⁷ P. Hobhouse, op. cit., s. 134–135.

Odśloniety fragment ceglano-ziemnej kompozycji renesansowej, fot. J. Firlet

Zmiany na górnym tarasie

Nad ścieżkami ceglany (tam, gdzie są zachowane) zalegała ok. półmetrowa warstwa nieco gliniastego humusu, jej strop korespondował z poziomem przebudowanych w XVII wieku schodów wejścia do studni w piwnicy. Humus jest zapewne pozostałością nowego, „barokowego” już ogrodu, o niemożliwym do ustalenia rozplanowaniu. Sytuacja stratygraficzna w południowej części tarasu była odmienna, bowiem bruk kamienny (wspomniany wyżej) opadający w kierunku Jordanki, zniszczył całkowicie ceglano-chodniki. Duży fragment tego bruku, z głęboko zapadniętym rynsztokiem oraz przepustem wody przez mur oporowy, odsłonięto też przy wieży Duńskiej. Bruk pochodzi prawdopodobnie z 2 połowy XVI wieku, wtedy też zlikwidowano ogród renesansowy na tarasie górnym.

Powyżej opisanej sekwencji zalegały nasypy, stanowiące podstawę austriackiej drogi wojskowej, prowadzącej spod Jordanki na platformę artyleryjską urządzoną w 2 połowie XIX wieku w północnej partii tarasu¹⁸. Droga posiadała brukową nawierzchnię wykonaną z kamienia wapiennego oraz z cegły. Nad tą konstrukcją spoczywały jeszcze nasypy podwyższające poziom terenu, w związku z przebudową podczas II wojny światowej wyjścia z pałacu.

Dokonana jeszcze w XVI stuleciu likwidacja ogrodu przy elewacji pałacu nie musiała oznaczać całkowitego zaniechania tego przedsięwzięcia. Wspomniana warstwa humusu nad ocalałymi chodnikami stanowiła zapewne podstawę

nowej kompozycji. Ideowy schemat tego, może tylko planowanego założenia, opracował Gerard Ciołek, w oparciu o plan Wawelu tzw. drezdeński (z około połowy XVIII wieku)¹⁹. W okresie postrenesansowym funkcjonował nadal ganek zejścia na taras, wielokrotnie naprawiany, o czym zaświadczały XVII i XVIII-wieczne rewizje oraz inwentarze zamkowe²⁰. Właśnie ten element w elewacji pałacu jest dobrze widoczny na akwareli Zygmunta Vogla (około 1800 roku), wykonanej jeszcze przed wspomnianą wcześniej przebudową austriacką. Zgodnie z przekazem dokumentów pisanych, wysoki ganek zaopatrzony jest w schody wzdłuż elewacji, zabezpieczone poręczą z tralkami; portal wyjścia osłania daszek wsparty dwoma kolumnami. U stóp ganku artysta pokazał poziomy taras i, poniżej, stromy stok wzgórze zamknięty od południa murem obronnym. Inne widoki Wawelu czy też panoramy miasta, np. Idziego van den Rye'go z ok. 1600 roku, nie notują takich, interesujących nas szczegółów architektonicznych²¹.

Zasady sztuki ogrodowej

Jak mógł wyglądać królewski ogród renesansowy na górnym tarasie? Tutaj, wobec szczupłości zachowanych relikwów, niewątpliwie mogą być pomocne podręczniki sztuki ogrodowej, szczególnie z okresu późnego średniowiecza i renesansu, a także przekazy ikonograficzne. Podstawowe dzieło, które tu można wymienić, to rękopiśmienniczy podręcznik Pietra de Crescenti (*Liber ruralium commodorum*), napisany na początku XIV wieku. Autor omawia m.in. ogrody zielarskie oraz ozdobne, kwiatowe, podsuwając sposoby służące ich kształtowaniu²². Polskie wydanie *Książ o gospodarstwie* z 1549 roku zawiera interesujące drzeworyty, prezentujące m.in. zamknięty murami ogród przy pałacu (*hortus conclusus*) oraz sposoby kształtowania rabat, także tzw. podwyższonych, w rozmaitych obudowach²³. Wielokrotnie powielane i wydawane drukiem dzieło Crescentiego kształtowało europejską sztukę ogrodową w średniowieczu, a także później.

W okresie wczesnego renesansu zasady kompozycji architektonicznej, także ogrodowej, sformułował Włoch, Leon Alberti (1404–1472), w oparciu o teorię geometryzacji przestrzeni. Pojawił się symetryczny układ ogrodowy,

¹⁸ Z. Pianowski, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku królewskiego w. IX–XIX*, „Biblioteka Wawelska”, t. 8, 1991, s. 129–130.

¹⁹ G. Ciołek, *Ogrody Polskie*, wyd. II, oprac. J. Bogdanowski, Warszawa 1978, s. 62; plan „drezdeński” (Drezno, Staatsarchiv), z ozdobnym parterem ogrodowym przy elewacji pałacu, publikuje S. Tomkowicz, *Wawel. Atlas planów, widoków i zdjęć architektonicznych z XVII, XVIII i XIX wieku*, *Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, t. IV, tabl. 3.

²⁰ J. Gwizdałówna, op.cit., s. 75–76.

²¹ J. Banach, *Ikonoografia Wawelu 1, Źródła do dziejów Wawelu*, tom X, vol. 1, Kraków 1977, s. 190–191.

²² P. Hobhouse, op. cit., s. 112.

²³ *Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie*, Kraków 1549.

Widok Wawelu od północnego wschodu, Z. Vogel, ok. 1800, akwarela, fragment, wł. i fot. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie

rozbudowany wokół głównej osi kompozycyjnej, wyprowadzonej ze środka elewacji domu, z licznymi osiami poprzecznymi. Tworzono w ten sposób kolejno zakładane wnętrza ogrodowe, często o układzie tarasowym. Ogrody te posiadały podział wewnętrzny, przy zastosowaniu żywopłotów i pergol, na odrębne, regularnie ukształtowane kwatery. Część z nich to klasyczny *hortus conclusus* przy ścianie pałacu, ale w przeciwieństwie do religijnej symboliki średnio-

wieczna, teraz stanowiący także miejsce prywatnych spotkań, romantycznej miłości²⁴.

Autorzy renesansowych podręczników sztuki ogrodowej omawiają także sposoby kształtowania nawierzchni ogrodów, np. Johan Peschel pisze o pokrywaniu ścieżek ceglami, jako najładniejszą wykładziną. Francuz Charles Estienne, powołując się na tradycje średniowieczne, zaleca wykonanie alei ogrodowych przy użyciu dobrze wypalonych cegiełek. Nakazuje też wykonanie rabat zielonych i kwiatowych blisko domu właściciela ogrodu, tuż pod oknami. Rabaty tego typu przybierały często kształt tzw. zagonów podwyższonych, znanych już w średniowieczu, o bokach obudowanych deskami lub cegłą²⁵.

Wymienione wyżej elementy ogrodowe wszechstronnie prezentuje średniowieczne i renesansowe malarstwo, rysunek, grafika. W rozmaitych zestawieniach przewijają się tam: wykładane posadzką chodniki (miniatura z Brukseli, XV wiek; ogród w Ulm, początek XVII wieku)²⁶, rabaty wysokie w obudowie (miniatura D. Bouts'a, XV wiek; drzeworyt z dzieła Krescentiego)²⁷, rabaty zielone i kwiatowe (miniatura z rękopisu francuskiego, XV wiek; rysunek w *The Gardener's Labyrinth* D. Mountain'a, 1577 rok; ogród z ogrodnikiem w Lomnicy, 1582 rok)²⁸. Wysmakowana artystycznie flamandzka ilustracja (około 1485) z *Powieści o róży* przedstawia otoczony murami „ogród zamknięty”, nasycony wieloma szczegółami: po jednej stronie rzędy podwyższonych zagonów, ławy darniowe przy płocie z różami, po drugiej, za treliazową przegrodą – „łąka kwiatna” i okazała fontanna, a w tle drzewa sadu.

²⁴ P. Hobhouse, op. cit., s. 116, 120, 121; *pergola* – lekka konstrukcja słupowa, stosowana dla uzyskania ocienienia (M. Siewniak, A. Mitkowska, op. cit., s. 185, 186).

²⁵ M. Szafrąńska, *Opinia dla potrzeb opracowania wytycznych konserwatorskich do projektu rewaloryzacji ogrodów królewskich na Wawelu*, Warszawa 2003, s. 6–7 (mps w archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu).

²⁶ B. Stępniewska, *Kompozycja zieleni, cz. II, Średniowiecze*, Wrocław 1993, s. 69, ryc. 53; H. Koch, *Der Garten. Wege zu seiner Gestaltung*, Berlin 1927, ryc. 9.

²⁷ H. Koch, op. cit., ryc. 3; B. Stępniewska, op. cit., ryc. 72.

²⁸ P. Hobhouse, op. cit., ryc. s. 112; M. Szafrąńska, *W renesansowej altanie*, [w:] A. Felicita, *Księga ku czci profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2001, ryc. 2; B. Pacáková-Hošťalková, J. Petrů, D. Riedl, A. Svoboda, *Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praga 2004, s. 65.

Miniatura Ogrodnik Matěj w Lomnicy nad Popelką, Czechy, z graduatu 1582 (wg B. Pacáková-Hošťalková i in., *Zahrady a parky...*, s. 65)

Jak wyglądał ogród wawelski?

Zebrane przekazy źródłowe, wraz z zachowanymi relikami, stwarzają możliwość odtworzenia kompozycji na wawelskim tarasie górnym. Odświeżony układ chodników ceglanych stanowi niewątpliwie jedynie część założenia obejmującego zapewne cały obszar tarasu. Świadczy o tym kontynuacja pasa nawierzchni w kierunku wieży Duńskiej, gdzie stwierdzono fragmentarycznie zachowany relik chodnika. Natomiast w kierunku południowym całą kompozycję niszczy, jak już wyżej opisano, późniejszy bruk kamienny. W tym właśnie miejscu znajdowała się ścieżka ceglana znacznie szersza od pozostałych, założona w połowie długości skrzydła pałacu. Wyznaczała ona niewątpliwie oś kompozycyjną ogrodu na górnym tarasie, wzbogaconą, być może, o niewielką drewnianą altanę na podmurówce (odnotowane w źródłach *tentorium*). Jak się wydaje, wspomniana oś kontynuuje się w obrębie dolnego tarasu Ogrodów, bowiem odkrywano tam obecnie obiekty murywane grupują się wzdłuż linii równoległej do jej przebiegu, z pozostawieniem nie zabudowanej przestrzeni (rekreacyjnej?) na przedłużeniu osi.

Opisana sytuacja naprowadza na domysł, iż na górnym tarasie należy rekonstruować, w części południowej, podobny układ prostokątnych rabat, jak w partii północnej. Trudno natomiast rozstrzygnąć, czy drewniane obudowy grzęd podwyższonych (skrzynie z rachunków królewskich) wykorzystano w obrębie całego tarasu, czy tylko jego części. Jeszcze trudniej ustalić, jakie

Miniatura z Powieści o róży, wyd. ok. 1485 (wg P. Hobhouse, *Historia ogrodów...*, ryc. na s. 101)

rośliny się tu znajdowały, gdyż w rachunkach zakupów figuruje tylko kilka gatunków ziół i drzew owocowych. Zawartość pobranych próbek ziemi nie okazała się, niestety, specjalnie interesująca pod tym względem. Tak więc, kierując się opisaniem wyżej rozplanowaniem niewielkich rabat, a także w nawiązaniu do podanych przykładów z epoki, należy założyć, iż wawelski ogród przy elewacji pałacu stanowił *herbarium* królowej Bony, uznanej miłośniczki roślin leczniczych i... trujących.

Dla sprecyzowania obrazu ogrodu na Wawelu niewątpliwie pomocne mogłyby się okazać inne, królewskie założenia ogrodowe w Krakowie. Ich specjalistyczna analiza, wykonana przez Janusza Bogdanowskiego, wykazała jednak znaczny stopień niepewności przy porządkowaniu źródeł historycznych, dotyczących poszczególnych założeń. Ogrody przy pałacu w Łobzowie oraz na Zwierzyńcu, doskonale widoczne w obrębie panoramy Krakowa z dzieła Brauna i Hogenberga, prezentują typ kompozycyjny już schyłkowego renesansu²⁹.

Natomiast, jak się wydaje, podobny do wawelskiego układ renesansowych ogrodów można rozpoznać w Warszawie, na skarpie wiślanej przy Zamku Królewskim. Tę kompozycję założyła w 2 połowie XVI wieku królowa Anna Jagiellonka (1523–1596), wykorzystując umiejętności przejęte od matki, Bony Sforzy. Miedzioryt A. Hogenberga z panoramą Warszawy (wyd. w 1618 roku) prezentuje efektowny, kilkunastokrotny ogród użytkowo-ozdobny. Przed elewacją Zamku, obok trawiastej łąki, można rozpoznać sad kryjący zapewne łąnię. Niżej na skarpie ozdobny parter z rabatami, obsadzonymi kwiatami i krzewami. Poszczególne segmenty ogrodu łączą monumentalne schody, komunikujące także rezydencję z brzegiem rzeki³⁰.

²⁹ J. Bogdanowski, *Ogród w Łobzowie na tle krakowskich ogrodów królewskich*, [w:] *Królewskie ogrody w Polsce, Materiały sesji naukowej. Warszawa, 10–11 maja 2001 roku*, Warszawa 2001, s. 35–56.

³⁰ M. Szafrńska, *Ogród zamku królewskiego w Warszawie*, Warszawa 1994, s. 11–15.

Wiosna w ogrodzie zamkowym, H. Bol, 1584, gwasz, wł. Fundacji XX Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, fot. M. Studnicki.

Odkryta na górnym tarasie wawelskim kompozycja stanowi niewątpliwie część ogrodów królewskich, założonych w 1541 roku przed wschodnim skrzydłem pałacu. Całość powiązanego osiowo założenia reprezentuje nawiązujący do tradycji włoskiej układ tarasowy, sytuowany na stoku wzgórza, z widokowym otwarciem na krajobraz miejski. Taras górny, o charakterze jeszcze średniowiecznego wirydarza, zdobi parter z geometrycznymi kwaterami, ustawionymi pasmami wzdłuż elewacji rezydencji³¹.

Hortus conclusus of the Wawel Royal Gardens

According to historical sources between the 16th and 18th century the Wawel Royal Gardens were situated mainly in front of the eastern facade of the palace. The area has been subject to renovation since 1999 under archeological supervision (Z. Pianowski, J. Firlet). On the upper terrace of the gardens, between the Duńska and the Jordanka towers, after the removal

Dokonano ostatnio podsumowania badań archeologicznych nad historycznymi ogrodami w Polsce. W okresie ponad 30 lat eksplorowano miejsca zaginionych założeń przy zamkach, pałacach, dworach i klasztorach. Uzyskane rezultaty w wielu przypadkach potwierdziły skuteczność metody wykopaliskowej przy odczytywaniu rozplanowania ogrodów, jednak nie udało się odszukać kompozycji renesansowej³². Tak więc odkryty fragment ogrodu wawelskiego stanowi, jak dotąd, najstarszą materialną pozostałość tego typu założenia. Niezwykle efektowny układ ceglanych chodników, w połączeniu z wyszukаныmi rabatami, świadczy o bogactwie ogrodowych kompozycji, towarzyszących kiedyś renesansowym rezydencjom polskim.

of banks from the 19th and 20th centuries, research of older layers and operational levels as well as elements of the walls was undertaken. In the years 2001 and 2003 well-preserved fragments of a renaissance garden, in the form of crossing brick paths and earth plots, were uncovered in the northern part of the terrace. Specific character of the design consisted in broad and narrow pavements and small rectangular beds (circa 120 x 240 cm), originally certainly enclosed in wood, set in three rows parallel to the facade of the palace. The southern part of the construction, delimited from the east with the revetment wall, was destroyed by a later stone paving. Written sources and archeological data show that *hortus [conclusus] sub turri Jordanka* was founded in 1541 as the queen Bona Sforza's *herbarium*. Presently the garden is carefully reconstructed.

Up-to-date results of research on historical gardens show that the discovered Wawel garden forms the oldest material remain of this type of composition in Poland.

³¹ J. Bogdanowski, *Polska sztuka ogrodowa. Krótka historia kompozycji i rewaloryzacji*, Kraków 1999, s. 13–14, 52–55; M. Siewniak, A. Mitkowska, op. cit., hasła „tarasowy ogród”, „wirydarzowy ogród”, s. 259, 277.

³² J. Gromnicki, *Zastosowanie metody archeologicznej w badaniach ogrodów zabytkowych*, [w:] *Budownictwo i budowniczowie w przeszłości*, red. A. Abramowicz i J. Maik, Łódź 2002, s. 445–455.